

Qur'anic Interpretation and language

Open Access

ORIGINAL ARTICLE

Drawing the Network of Themes and the Appropriateness of the Verses of Surah Ankabut using Thematic Analysis Method

Mohammad Etratdoost^{1*}, Sahar Amirifar²

¹Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran

²M.Sc. of Quran and Hadith Sciences, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran

Correspondence

Mohammad Etratdoost

Email: Etratdoost@sr.u.ac.ir

How to cite

Etratdoost, M., & Amirifar, S., (2023). Drawing the Network of Themes and the Appropriateness of the Verses of Surah Ankabut using Thematic Analysis Method. Journal of Qur'anic Interpretation and language, 11(2), 145-162.

ABSTRACT

Among the important and controversial issues related to the Holy Quran is the issue of the relationship and compatibility of the verses of a surah with each other. Some orientalists have taken the lack of apparent order in the verses of a surah as the proof of the non-scientific nature of this book and its compilation over the course of history or its distortion. Some other commentators of the Holy Qur'an have tried to show the existence of the main goal or thematic unity of the Surah as a proof of proportionality by emphasizing the connection and proportionality of the verses of the Surah. In this research, by using the "thematic analysis" method, while identifying the main topics raised in one of the surahs of the Holy Quran and drawing the network of its themes, we have tried to prove the existence of proportionality and connection between the verses of the same surah. Also, let's introduce an efficient and interdisciplinary method to identify the main topic of Quranic surahs and draw their geometric structure. The results of the thematic analysis of the verses of Surah Ankabut showed that the centrality of the discussion of this surah is around the two overarching themes of "trial" and "faith", in such a way that the divine tradition is based on the test of human faith. Drawing the dimensions of this test as well as the different dimensions of a person's faith are the subcategories mentioned in this chapter.

KEYWORDS

Surah Ankabut, Proportion of Verses, Divine Test, Method of Thematic Analysis.

دوفصلنامه علمی

پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن

«مقاله پژوهشی»

ترسیم شبکه مضامین و تناسب آیات سوره عنکبوت با استفاده از روش تحلیل مضمون

محمد عترت دوست^{۱*}، سحر امیری فر^۲

استادیار، گروه الهیات و معارف اسلامی،
دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران،
ایران
آکارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه
تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران

چکیده

از جمله مسائل مهم و مورد مناقشه در رابطه با قرآن کریم، مسئله ارتباط و تناسب آیات یک سوره با همدیگر است. برخی از مستشرقان عدم وجود نظم ظاهری در آیات یک سوره را دلیل بر غیر علمی بودن این کتاب و تدوین آن در طول تاریخ یا تحریف شدن گرفته‌اند. در مقاله برخی دیگر از مفسران قرآن کریم با تأکید بر وجود ارتباط و تناسب آیات سوره تلاش کرده‌اند تا وجود غرض اصلی یا وحدت موضوعی سوره را دلیل بر تناسب بیان کنند. در این پژوهش تلاش شده با استفاده از روش «تحلیل مضمون» ضمن شناسایی موضوعات اصلی مطرح شده در یکی از سوره‌های قرآن کریم و ترسیم شبکه مضامین آن، مسئله وجود تناسب و ارتباط میان آیات یک سوره با همدیگر را اثبات کرده و روشی کارآمد و میان رشته‌ای جهت شناسایی موضوع اصلی سوره‌های قرآنی و ترسیم ساختار هندسی آنها معرفی کنیم. نتایج تحلیل مضمونی آیات سوره عنکبوت نشان داد که محوریت مباحث این سوره پیرامون دو مضمون فراگیر «آزمایش» و «ایمان» است بدین صورت که سنت الهی بر آزمایش ایمان انسان‌ها قرار گرفته است. ترسیم ابعاد این آزمایش و نیز ابعاد مختلف ایمان یک انسان، زیرمجموعه‌هایی هستند که در این سوره مطرح شده‌اند.

واژه‌های کلیدی

سوره عنکبوت، تناسب آیات، آزمایش الهی، روش تحلیل مضمون.

نویسنده مسئول:

محمد عترت دوست

رایانامه: Etratdoost@stru.ac.ir

استناد به این مقاله:

عترت دوست، محمد. و امیری فر، سحر. (۱۴۰۲). ترسیم شبکه مضامین و تناسب آیات سوره عنکبوت با استفاده از روش تحلیل مضمون، دوفصلنامه علمی پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ۱۱(۲)، ۱۴۵-۱۶۲.

<https://quran.journals.pnu.ac.ir/>

مقدمه

قرآن کریم مهم‌ترین و کامل‌ترین کتاب آسمانی برای هدایت انسان به سوی کمال حقیقی است. از مهم‌ترین مسائلی که قرآن کریم و معصومان (ع) بر آن تأکید فراوان دارند، تدبّر در آیات قرآن کریم است. یکی از مباحثی که در حوزه موضوع تدبّر مورد توجه مفسران قرار گرفته، مسئله تناسب و ارتباط سوره و آیات قرآن کریم با یکدیگر یا وحدت غرض سوره و هدفمندی سوره‌ها و امثال این عبارات است. این موضوع در طول تاریخ نزول این کتاب آسمانی مورد بحث و بررسی‌های جدی قرار گرفته و هر کدام برای تبیین این موضوع از روش‌های مختلفی استفاده نموده‌اند.

از جمله روش‌هایی که در سالیان اخیر مورد توجه برخی اندیشمندان قرار گرفته و آن را روشی مناسب جهت تشخیص غرض و مضمون اصلی سوره به جهت ترسیم ساختار هندسی آیات معرفی نموده‌اند، روش «تحلیل مضمونی» است. این روش تحلیلی که بر نگرش جامع به معانی سوره و آیات استوار است، با این پیش فرض اصلی که هر متن دارای یک مضمون و موضوع اصلی است، به تحلیل اجزاء و عناصر متن پرداخته و تلاش دارد تا همه اجزاء به ظاهر غیرمرتبط و پراکنده را حول محور اصلی متن، ترسیم نماید. استفاده از این روش در تحلیل و تفسیر سوره قرآنی می‌تواند کمک کند تا ضمن فهم روح کلی حاکم بر سوره، چگونگی ارتباط آیات به ظاهر پراکنده با همدیگر را نیز کشف نموده و بدین ترتیب، غرض اصلی یا مضمون اصلی سوره را بیان نمود.

سوره عنکبوت از جمله سوره‌های بسیار پر محتوا و چالشی است که به دلیل وجود نکات اعتقادی، اخلاقی، سیاسی و فقهی ارزشمند، همواره مورد توجه مفسران و عالمان علوم قرآنی بوده و پژوهش‌های متعددی در رابطه با برخی آیات شاخص آن انجام شده است. این سوره همواره مورد توجه مستشرقان نیز بوده و به دلیل پراکندگی موضوع آیات این سوره، از آن به‌عنوان یک مثال خوب برای بیان نظریه «بی‌نظمی» در قرآن کریم استفاده نموده‌اند. لازم به ذکر است که یکی از اشکالات مستشرقان و مخالفان قرآن کریم، بی‌نظمی ظاهری در آیات سوره‌های قرآن کریم است بدین صورت که موضوعات پراکنده‌ای در آیات یک سوره مطرح شده و اکثر سوره قرآنی فاقد وحدت موضوعی هستند. این مطلب که بهانه‌ای برای غیر علمی جلوه دادن قرآن کریم گشته، شبهه‌ای است که در طول تاریخ اسلام مطرح بوده و البته پاسخ‌های متعددی بدان داده شده است که در این مقاله مجال پرداختن به آن‌ها نیست،

ولیکن از آنجا که با کاربری روش‌های تحقیق میان رشته‌ای و متن محور نیز می‌توان به این نظریات و شبهات پاسخ‌های خوب و متقن داد، لذا در این پژوهش تلاش شده تا با استفاده از روش تحلیل مضمون ضمن پاسخگویی به شبهه مذکور، غرض و موضوع اصلی سوره و روح حاکم بر آیات آن را نیز کشف نموده و در پایان ساختار هندسی سوره را ترسیم نماییم. بنابراین مسئله اصلی این پژوهش آن است که موضوع و محور اصلی سوره عنکبوت چیست؟ چگونه می‌توان بین آیات و موضوعات به ظاهر پراکنده این سوره، ارتباط و نظم ساختاری برقرار نمود؟ و الگو یا ساختار هندسی این سوره را چگونه باید ترسیم کرد؟.

پیشینه پژوهش

طبق جستجوهای انجام شده اگرچه در کتب تفسیری متعددی به شرح و تفسیر سوره عنکبوت پرداخته شده است، اما در رابطه با ساختار هندسی و تحلیل مضمونی سوره عنکبوت پژوهش مستقلاً مشاهده نشد. در برخی پایان‌نامه‌ها مثل «تفسیر روایی سوره عنکبوت» (اصغری، ۱۳۹۱)، «تفسیر ساختاری سوره عنکبوت» (رضایی، ۱۳۹۲) و «ساختارشناسی سوره‌های مبارکه عنکبوت و روم» (دهشویی، ۱۳۹۳) محققان صرفاً تلاش کرده‌اند نظم و ترتیب آیات و موضوعات این سوره را با روش‌های تفسیری و سنتی بازبایی کنند. در برخی پژوهش‌های دیگر مثل «گونه‌شناسی و بررسی روایات تفسیری سوره عنکبوت و آموزه‌های تربیتی آن» (شرفی، ۱۳۹۵) و «تأویل اعظم واژگان سوره مبارکه عنکبوت» (رضایی، ۱۳۹۵) نیز تلاش شده تا به نقد و تفسیر روایات تفسیری این سوره پرداخته شود.

در مقاله‌های «تحلیل انسجام واژگانی در سوره عنکبوت» (اقبالی و همکاران، ۱۳۹۶)، «بررسی نقش‌های معنایی منظوری گزاره‌های امری در سوره عنکبوت» (عرب، ۱۳۹۴) و «بررسی مفهومی و مصداقی اوتوا العلم در آیه ۴۹ سوره عنکبوت» (مسعودی، ۱۳۹۲) نیز نویسندگان تلاش نموده‌اند به وسیله روش‌های توصیفی-تحلیلی، کاربری معنایی برخی واژگان را در این سوره مورد بازخوانی قرار دهند.

بنابراین در پژوهش‌های صورت گرفته بر سوره عنکبوت، غالباً از تفسیر ساختاری، تفسیر روایی و ساختارشناسی و گونه‌شناسی استفاده شده است. با وجود اینکه تحلیل مضمون، بر مبنای منسجم کردن داده‌های به ظاهر گسسته و پراکنده است و با وجود مزایای بسیار، متأسفانه این روش در رشته‌های

موجود در متن هستند و مضامین سازمان‌دهنده، مضامینی هستند که از ترکیب و تلخیص مضامین پایه بدست می‌آیند. مضامین فراگیر نیز همان مضامین عالی داده‌ها هستند و اصول حاکم بر متن را به‌عنوان یک کل نشان می‌دهند (عابدی جعفری، ۱۳۹۹: ۱۷۰). تقریباً همه رویکردهای تحلیل مضمون با نرم‌افزارهای کامپیوتری پژوهش کیفی انجام می‌شوند. از نرم‌افزارهای متعددی می‌توان جهت تحلیل داده‌های کیفی به ویژه تحلیل مضمون استفاده کرد در این بین، نرم‌افزارهای MAXQDA, ATLAS.st, NVivo بیشتر مورد استفاده پژوهشگران قرار گرفته‌اند (شیخ‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۵) این نرم‌افزارها سبب بالارفتن سرعت در انجام کارهای مدیریت، جستجو و نمایش داده‌ها و موارد مربوط به آن‌ها مانند کدها یا یادداشت‌ها می‌شود. از طرفی استفاده از نرم‌افزارها نه تنها در تحلیل مضمون، بلکه در همه روش‌های کیفی، سبب بالارفتن اعتبار پژوهش می‌شود، زیرا شفافیت فرایند تحقیق افزایش می‌یابد (اووه، ۱۳۸۷: ۳۸۳).

در این پژوهش از بین نرم‌افزارهای مختلف، نرم‌افزار MAXQDA انتخاب شد زیرا این نرم‌افزار نسبت به نرم‌افزارهای دیگر، یادگیری راحت و سریع‌تری دارد و با زبان فارسی و رویکردی که برای تحلیل نصوص دینی مدنظر مؤلفان است، تناسب بیشتری دارد. بدین منظور ابتدا همه آیات سوره مبارکه عنکبوت را همراه با ترجمه فارسی آن به نرم‌افزار انتقال داده و در گام دوم با مراجعه به تفاسیر مختلف که در متن تحقیق گزارش آن بیان شده است، موضوعات اصلی هر آیه به دقت استخراج شده و به مثابه یک کد یا مضمون پایه، برای آیات ثبت گردیده است. در مراحل بعدی با بازخوانی کدها و پالایش و پیرایش مضامین و دسته‌بندی آن‌ها، مضامین سازمان‌دهنده و در نهایت نیز مضمون فراگیر سوره عنکبوت کشف و تبیین شده است. در پایان مراحل نیز الگو یا ساختار هندسی سوره ترسیم گشته است.

یافته‌های پژوهش

در ادامه این مقاله به جهت محدودیت حجم و پرهیز از اطباب، از درج جداول و آیات اجتناب شده و صرفاً نتایج و یافته‌های تحقیق بیان گشته است. پس از تحلیل و استخراج مضامین ۶۹ آیه سوره مبارکه عنکبوت در نرم‌افزار و کدگذاری آن‌ها، در نهایت تعداد ۲۱۵ کد به‌دست آمد. پس از بازخوانی و بازبینی مجدد کدها، تعداد آن‌ها به ۱۸۵ کد تقلیل یافت که مبنای اصلی تحقیق حاضر شد. در مرحله بعد با تحلیل و ترکیب

علوم قرآن و حدیث بسیار محدود کار شده است. در تحقیقات انجام شده با محوریت سوره عنکبوت نیز از این روش استفاده نشده است، وجه نوآوری این مقاله استفاده از روش تحلیل مضمون به‌عنوان روشی نوین و کارآمد برای تحلیل سوره عنکبوت است.

روش پژوهش

پژوهشگران به‌منظور تحلیل متون با معیارهای کیفی تلاش می‌کنند تا از انواع روش‌های تحلیلی مثل تحلیل محتوا، تحلیل گفتمان، تحلیل مضمون، تحلیل روایت‌شناسی، تحلیل متنی و فرامتنی و غیره استفاده کنند چرا که پژوهش‌های کیفی صرفاً مبتنی بر یک روش خاص نبوده و بر اساس رویکردهای متنی و پارادایمی، می‌توان از روش‌های متعدد بهره گرفت (حریری، ۱۳۸۵: ۱۷).

یکی از روش‌های ساده و کارآمد در حوزه روش‌های تحلیل کیفی، روش «تحلیل مضمون» است که فرایند کامل آن را می‌توان به سه مرحله کلان تقسیم نمود: الف) مشاهده و شکستن و کاهش متن، ب) بررسی و کاوش متن، ج) ادغام و یکپارچه‌سازی بررسی‌ها و کاوش‌ها (شیخ‌زاده، ۱۳۹۲: ۹/۱). در تحلیل مضمون می‌توان از روش‌های مختلف برای بدست آوردن محور داده‌ها استفاده نمود. این روش‌ها به مثابه ابزار تحلیل مضمون کمک زیادی به کشف تناسب و ارتباط داده‌ها می‌کنند چرا که داده‌ها را به‌صورت درختی و سلسله‌مراتبی نشان می‌دهد. ویژگی کلیدی این روش، سازماندهی سلسله‌مراتبی مضامین و گروه‌بندی مضامین سطوح پایین‌تر در قالب خوشه‌ها و ایجاد مضامین سطح بالاتر از آن‌هاست (عابدی جعفری، ۱۳۹۰: ۱۶۶).

ماتریس مضامین، دومین ابزار روش تحلیل مضامین است. از ماتریس مضامین جهت مقایسه مضامین با یکدیگر و یا مقایسه مضامین در منابع داده‌ها استفاده می‌شود. ماتریس، شامل تقاطع ردیف‌ها و ستون‌ها است و در آن، ترکیبی از دو فهرست به‌صورت جدول توافقی، ارائه می‌شود. می‌توان ماتریس‌های مختلف با ترکیب‌های متفاوتی، ایجاد کرد (شیخ‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۷۷). از دیگر ابزار تحلیل مضمون، شبکه مضامین است. این روش که به کمک سطوح مختلف مضامین به‌صورت شبکه تارنما ترسیم می‌گردد، مضامین را به‌صورت منسجم و نظام‌مند در کنار یکدیگر نشان می‌دهد. در این روش، مضامین به سه گروه مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر تقسیم می‌شوند. مضامین پایه، همان کدها و نکات کلیدی

کدهای مختلف، تعداد ۳۹ مضمون پایه از مجموعه آیات سوره مبارکه عنکبوت به دست آمد که نشان دهنده پراکندگی نسبی موضوعات و مضامین آیات این سوره شریف است. پس از مشخص شدن مضامین پایه، در مرحله بعد با همکاری و همفکری نویسندگان، مضامین پایه با یکدیگر دسته بندی شده و در یک گروه مضامین سطح بالاتر به عنوان مضمون سازمان دهنده قرار گرفتند که تعداد آنها ۹ مورد است. در گام نهایی نیز مجموعه این ۹ مضمون سازمان دهنده، ذیل ۲ مضمون فراگیر و کلی به نام «آزمایش» و «ایمان» طبقه بندی شدند.

نتایج تحلیل‌های کمی ثبت شده در نرم افزار نشان داد که به صورت کلی ۵۴ آیه سوره عنکبوت که دارای ۱۳۰ کد یا مضمون اولیه بودند، ذیل یک زیرمجموعه با عنوان مضمون فراگیر آزمایش قرار گرفتند، و در مقابل ۷۸ آیه سوره عنکبوت که دارای ۱۳۲ مضمون اولیه یا کد بودند، ذیل مضمون فراگیر دوم یعنی ایمان قرار گرفتند. در جدول ذیل، گزارشی کلی از چگونگی دسته بندی مضامین به همراه فراوانی آنها درج شده است:

جدول ۱. دسته بندی مضامین سوره عنکبوت

مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر	فراوانی آیه	فراوانی مضامین و کدها
انبیا تکالیف الهی مردم مرگ نعمت	اسباب آزمایش			
اعطا پاداش و جزا تسلیم و اطاعت تمییز صادق از کاذب و تمییز مومن از منافق رسیدن منفعت به خود شخص و عفو گناهان او هدایت	حکمت آزمایش			
پرهیزکاری تعقل و علم توکل دعا صبر	عوامل قبولی در آزمایش الهی	آزمایش	۵۴	۱۳۰
آزمایش حضرت ابراهیم(ع) و قومش آزمایش حضرت شعیب(ع) و قومش آزمایش حضرت لوط(ع) و قومش آزمایش حضرت نوح(ع) و قومش آزمایش قوم حضرت موسی(ع) آزمایش قوم عاد و ثمود	مصادیق آزمایش			
عدم محدودیت در افراد عدم محدودیت در زمان	وسعت آزمایش الهی			
امر به پرستش و شکرگذاری الله امر به وحدت اوصاف خدا تمثیل معبود های دروغین خدا به عنکبوت دعوت به توحید	توحید	ایمان	۷۸	۱۳۲

مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر	فروانی آیه	فراوانی مضامین و کدها
یادآوری فطرت یادآوری نعمت				
عمل نتیجه ایمان	عمل			
اثبات معاد وعده آمدن قیامت مرگ ویژگی دنیا و آخرت	معاد			
اتمام حجت به وسیله ارسال رسل حقانیت رسالت پیامبر(ص) حقانیت قرآن دستور اقامه نماز به پیامبر(ص)	نبوت			

مضمون فراگیر «آزمایش»

به جرأت می‌توان گفت که مهم‌ترین موضوع مطرح شده در سوره عنکبوت، مسئله مورد آزمایش قرار گرفتن انسان‌ها بویژه مؤمنان در مسیر عبودیت است. در این سوره مفهوم آزمایش با واژه «فتنه» در ۳ آیه (۲، ۳، ۱۰) به صورت صریح و در مابقی آیات به صورت مضامین پنهان مکرر مورد اشاره قرار گرفته است. مجموعه مطالبی که در این سوره پیرامون مورد آزمایش قرار گرفتن مؤمنان مطرح شده است را می‌توان ذیل ۴ دسته کلی بیان نمود: وسعت آزمایش، اسباب آزمایش، مصادیق آزمایش و عوامل قبولی در آزمایش الهی.

– وسعت آزمایش

دو آیه در این سوره به همراه دو مضمون آشکار در رابطه با وسعت آزمایش ذکر شده است. اولین مضمون و مطلب در رابطه با وسعت آزمایش، «عدم محدودیت در افراد» مورد آزمایش قرار گرفته است. خداوند متعال در آیه دوم این سوره، آزمایش شدن همه انسان‌ها را به صورت یک سنت همگانی بیان می‌کند: «أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ» و در آیه سوم به آزمایش شدن تمام امت‌های قبل از پیامبر اکرم(ص) اشاره می‌کند: «وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ». آیت الله جوادی آملی در این رابطه می‌فرماید: «امتحان، سنت فراگیر الهی است که همواره و در همه اقوام و امت‌ها ساری و جاری بوده و هست و دامنه آن به اندازه‌ای گسترده است که انبیا و اولیای خدا را نیز دربر می‌گیرد» (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۱۶/۵۴۸). به گفته علامه طباطبایی نیز این آیات تعمیمی از نظر عدم وجود محدودیت در افراد مورد آزمایش الهی واقع شده است، هست چرا که امتحان الهی شامل تمامی افراد از جمله

لازم به ذکر است که هر کدام از ستون‌های جدول، یک مرحله از مراحل اجرای روش تحلیل مضمون بوده و در فرایند تحلیل و بررسی‌های طولانی و متعدد و بازخوانی مکرر توسط محققان این پژوهش تدوین شده‌اند، لذا نباید در مواجهه اول با چنین جداول و آمارهایی، دچار این گمان شد که موضوع آیات از پیش مشخص بوده و محققان صرفاً یک دسته‌بندی و سنجش فراوانی انجام داده‌اند.

تحلیل کیفی و توصیفی مضامین سوره عنکبوت

با توجه به اجرای روش تحلیل مضمون و طی شدن مراحل تحلیل کمی، در گام دوم نوبت به تحلیل کیفی و توصیفی می‌رسد که هدف آن تبیین چرایی دسته‌بندی مضامین در ذیل گروه‌های مشخص و بیان نحوه ارتباط آن‌ها با یکدیگر است. در این قسمت به منظور فهم اینکه چگونه مضامین پایه از آیات سوره عنکبوت استخراج شده و چگونه آن‌ها ذیل طبقه‌های بعدی، دسته‌بندی شدند و نیز فهم بهتر سوره، به تحلیل کیفی و توصیفی مضامین سوره عنکبوت پرداخته‌ایم. همچنین در این بخش با استناد دادن مطالب به تفاسیر متعدد و معتبر، صحت استخراج مضامین و کدها را نیز بیان نموده و عدم تفسیر به‌رأی بودن مطالب را نشان داده‌ایم.

همانگونه که در جدول فوق نشان داده شده است، کلیه مضامین پایه و سازمان دهنده مستخرج از آیات سوره عنکبوت ذیل دو مضمون فراگیر «ایمان» و «آزمایش» طبقه‌بندی شده‌اند. به منظور فهم این عناوین و چرایی انتخاب آن‌ها و چگونگی دسته‌بندی مضامین، در ادامه این دو موضوع تبیین گشته است:

هشتم این سوره است که خداوند می‌فرماید: «وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْنًا وَإِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا». این آیه در بردارنده چند کد است: امر به احسان والدین، نهی از اطاعت والدین در شرک، آزمایش شدن به سبب تکلیفی که خداوند انسان را در بین دوراهی ایمان و پیوند خویشاوندی قرار می‌دهد. از دو کد نخست، کد سوم نتیجه گیری می‌شود یعنی با وجود امر به احسان و پیوند عاطفی بین ولد و والدین، خداوند از اطاعت آن‌ها برای پرستیدن غیر خداوند نهی می‌کند. این خود نوعی تکلیف و در نتیجه آزمایش الهی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶/۲۱۵).

ج) نعمت های الهی

خدای سبحان همان‌گونه که انسان‌ها را با ندادن، گرفتن یا کاستن نعمت می‌آزماید، با دادن نعمت مانند مقام‌های ظاهری و باطنی، پیروزی و تمکن، مال، فرزندان و توفیر ثمرات نیز امتحان می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۱۷/۶۵۲). خداوند متعال در آیه ۳۸ عنکبوت در داستان حضرت موسی (ع) دو شخصیت ثروتمند (قارون، فرعون) که بنا بر آیات و روایات غرق در نعمت مادی بودند را نام‌برده است که وفور و فراوانی نعمت سبب تکبر و در نهایت شکست در آزمایش الهی و هلاکت آن‌ها شد: «وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مُوسَىٰ بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ».

علاوه بر این مورد، یکی از اسباب آزمایش یاد شده در این سوره، رزق است. در آیه ۱۷ قوم حضرت ابراهیم (ع) به سبب کسب رزق از آزمایش الهی شکست خوردند زیرا از انگیزه‌های پرستش غیر خدا، رسیدن به نان و نواست و آن‌ها به خاطر کسب رزق، بت‌ها را می‌پرستیدند: «إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا». کسب مال نیز یکی از اسباب عبادت غیر خدا بود که خداوند دلیلی محکم در ادامه ذکر می‌کند و می‌فرماید پرستش شما نسبت به این بت‌ها یا به خاطر منافع مادی است و یا سرنوشتتان در جهان دیگر که در هر صورت، هر کدام باشد، باطل است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶/۲۳۲).

د) انسان‌های دیگر

از دیگر اسباب و عوامل آزمایش الهی، انسان‌های دیگر هستند. در آیه دهم این سوره خداوند متذکر می‌شود که مردم خود، اسباب آزمایش یکدیگر هستند و این مفهوم را با عبارت «فِتْنَةُ النَّاسِ» بیان می‌کند: «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ فَإِذَا أُوذِيَ فِي اللَّهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللَّهِ». لازم به ذکر است که در آیه ۲۰ سوره فرقان این مطلب کاملاً واضح بیان شده است و خداوند می‌فرماید: انسان‌ها گاهی وسیله آزمایش یکدیگر می‌شوند: «وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً» (فرقان/۲۰)؛ ما

مؤمن و کافر، صالح و طالح و حتی پیغمبران هم می‌شود (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵/۲۱۱).

دومین مضمون و مطلب در رابطه با وسعت آزمایش، مسئله «عدم محدودیت در زمان» آزمایش است. آزمایش، سنتی الهی است که در همه زمان‌ها و مکان‌ها احتمال وقوع آن وجود داشته و دارد. خداوند متعال در آیه سوم سوره عنکبوت بیان می‌کند که آزمایش در امت‌های گذشته هم بوده: «وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ». علاوه بر این آیه، با توجه به آیات ۱۴، ۲۴، ۲۹، ۳۰، ۳۸ و ۳۹ نیز که داستان هفت پیامبر را با اقوامشان به صورت اختصار بیان کرده، این مطلب برداشت می‌شود که هر کدام در دوره و زمان خاصی مورد آزمایش الهی قرار گرفته‌اند. این داستان‌ها، گواه بر آزمایش در همه دوره‌هاست. بنابراین عمومیت در آزمایش الهی علاوه بر آنکه محدود به افراد و اقوام مخصوصی نمی‌شود، محدود به زمان خاصی هم نیست و یک سنت الهی در طول تاریخ است.

– اسباب آزمایش

دومین مسئله مهم در رابطه با آزمایش الهی که برای همه انسان‌ها قابل توجه و تذکر است، مسئله اسباب و عوامل این آزمایش می‌باشد. در آیات سوره عنکبوت مضمون آشکاری که مستقیماً به این موضوع اشاره کند ذکر نشده است و تمامی موارد و اسباب، مضامین پنهانی هستند که از دل آیات استخراج شدند. در رابطه با اسباب آزمایش به‌طور کلی می‌توان گفت هر چیزی که مرتبط با انسان باشد، می‌تواند اسباب آزمایش باشد. مجموعه عواملی که در سوره عنکبوت به‌عنوان اسباب و ابزار آزمایش الهی مورد اشاره واقع شده، به شرح ذیل می‌باشد:

الف) انبیاء الهی

خداوند متعال هر پیامبری را که به سوی امتی می‌فرستاد، به دنبال آن امت را با ابتلای به نامالایمات و سختی‌ها آزمایش می‌کرد تا میزان ایمان و باور آنها به خداوند متعال و آن پیامبرش را بسنجد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۸/۲۴۶). در ۲۲ آیه از سوره عنکبوت، داستان هفت نبی به‌همراه اقوامشان ذکر شده است که در قسمت مصادیق آزمایش به آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

ب) تکالیف الهی

تکالیفی که از جانب خداوند بر بنده واجب می‌شود، خود آزمون‌های الهی است زیرا تمام تکالیف به‌گونه‌ای برای تن و جسم، سخت و مشکل است و از این جهت نوعی ابتلاء هستند (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۱/۳۱۱). نمونه‌ی صریح تکلیفی که مفسرین آن را نمونه آزمایش در سوره عنکبوت بیان کردند، آیه

فتنه‌هایی آزمایش کرده است، گروهی از آنان نجات یافته و گروهی دیگر هلاک شدند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۱۱۴). آیت الله مکارم شیرازی نیز در تفسیر نمونه این داستان‌ها را آزمایش‌های سخت انبیاء و اقوام پیشین بیان می‌کند که چگونه تحت فشار و آزار دشمنان قرار گرفتند و چگونه صبر کردند و سرانجام پیروزی نصیبشان شد. در ادامه، علت آوردن این داستان‌ها را هم دلداری برای یاران پیامبر اسلام (ص) که در آن دوران، سخت تحت فشار دشمنان نیرومند در مکه بودند و هم تهدیدی برای دشمنان که مراقب پایان دردناک عمرشان باشد می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۲۲۸). بنابراین با توجه به مقدمه ذکر شده، مصادیق آزمایش در سوره عنکبوت که زیر شاخه‌های این عنوان قرار می‌گیرند، شامل موارد زیر می‌شود: ۱. آزمایش حضرت نوح (ع) و قومش، ۲. آزمایش حضرت ابراهیم (ع) و قومش، ۳. آزمایش حضرت لوط (ع) و قومش، ۴. آزمایش حضرت شعیب (ع) و قومش، ۵. آزمایش قوم عاد و ثمود، ۶. آزمایش حضرت موسی (ع)، قارون، فرعون و هامان.

با توجه به مصادیقی که ذکر شد، انبیا هم به وسیله اقوام آزمایش می‌شوند و هم سبب آزمایش اقوام هستند. بنابراین آزمایش قوم و انبیا آزمایشی دو طرفه است. اقوام، آزمایشی برای انبیا محسوب می‌شوند، زیرا انبیا در بیان رسالت خود سختی‌های زیادی متحمل می‌شوند. برای همین است که در همین سوره، خداوند پاداش عظیم دنیوی و اخروی را به حضرت ابراهیم (ع) اعطا می‌کند زیرا با وجود سختی‌های بسیار نسبت به کسانی که قصد قتل او در آتش داشتند، باز هم دست از رسالت خویش برنداشت و صبر کرد. در رابطه با آزمایش شدن انبیا حدیثی از امام صادق (ع) ذکر شده که ایشان می‌فرمایند سخت‌ترین مردم از لحاظ بالا و گرفتاری پیغمبرانند، سپس کسانی که در پی آنانند، سپس کسی که از دیگران بهتر است به ترتیب: «إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ بَلَاءَ الْأَنْبِيَاءِ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الْأُمَّمَلُ فَالْأُمَّمَلُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲ / ۲۵۲).

در رابطه با آزمایش انبیا برای قومشان می‌توان گفت انتخاب پیامبران از جنس بشر آن هم از انسان‌هایی که از میان توده‌های جمعیت محروم برمی‌خیزند خود آزمایش بزرگی است چرا که گروهی ابا دارند زیر بار هم‌نوع خود بروند، بخصوص کسی که از نظر امکانات مادی در سطح پایینی قرار دارند و آن اقوام و افراد از این نظر در سطح بالا و یا سن و سالشان بیشتر و در جامعه سرشناس‌تر است. علامه طباطبایی علت اینکه انبیا در زندگی‌شان مانند سایر مردم هستند را اسباب آزمایش بودن

بعضی از شما را وسیله آزمایش بعضی قرار داده‌ایم. مثلاً فقیر به غنی و نابینا به بینا امتحان می‌شود، زیرا می‌گوید: کاش خداوند مرا هم مثل او غنی کرده بود و یا کاش خدا مرا هم مثل او بینا کرده بود (طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۷ / ۱۹۱). این مثالی جزئی از این سبب آزمایش می‌تواند باشد.

ه) مرگ

از دیگر عوامل و اسباب آزمایش که به صورت تلویحی در سوره عنکبوت مورد اشاره قرار گرفته، مسئله مرگ است. خداوند در آیه ۵۶ به کسانی که در بلاد کفر بوده و در خفقان ظلم و ستم گرفتارند، مهاجرت از آن سرزمین را واجب نموده است اما یکی از عذرهای کسانی که در بلاد شرک می‌مانند و حاضر به هجرت نبود، این است که خطر مرگ به وسیله دشمنان یا گرسنگی یا عوامل دیگر آن‌ها را تهدید می‌کرد. آن‌ها می‌ترسیدند که به فراق بستگان، خویشاوندان، فرزندان شهر و دیار خود مبتلا شوند لذا به همین دلیل است که در آیه دیگری از قرآن کریم آمده است که خداوند مرگ و زندگی را اسباب آزمودن انسان آفرید: «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيُبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» (ملک/ ۲). اینکه چگونه مرگ سببی برای آزمایش الهی محسوب می‌شود، بعضی گفته‌اند خلقت مرگ برای این بوده که خداوند آزمایش کند چقدر افراد یاد مرگ بوده و خود را برای آن آماده می‌کنند و در مقابل مرگ خود و دیگری چقدر صبر می‌کنند (طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۰ / ۴۸۸).

- مصادیق آزمایش

سومین مسئله در رابطه با مورد آزمایش واقع شدن انسان‌ها که گفتیم مضمون اصلی و فراگیر سوره عنکبوت است، مسئله مصادیق و موارد و مثال‌های این آزمایش است. با توجه به بررسی‌های انجام شده، هفت داستان پیامبران و اقوامشان زیر شاخه مضمون سازمان‌دهنده مصادیق آزمایش هستند. شاهد را می‌توان آیات آغازین و فضای کلی سوره بیان کرد زیرا خداوند در آیات ابتدایی سوره پس از بیان اینکه ایمان زبانی به تنهایی کافی نمی‌باشد و افراد به سبب گفته‌هایشان عملاً امتحان خواهند شد، به این مهم می‌پردازد که آزمایش در اقوام گذشته هم بوده و مختص به زمان حضرت محمد (ص) نمی‌باشد (عنکبوت/ ۲ و ۳). پس از این مقدمه قرآن از آیه ۱۳ به بعد سوره، داستان آن‌ها را به صورت کاملاً فشرده بیان می‌کند. گویا هدف، ذکر داستان برای یادآوری و شرح مقدمه ابتدای سوره است.

علامه طباطبایی پیش از شروع داستان‌ها به این نکته اشاره می‌کند که خداوند همه امت‌های انبیایی گذشته را با

یارانشان از آزمایش سربلند شده و مشمول رحمت و پاداش الهی می‌شوند. گروهی نیز به سبب صفاتی که در آیات ذکر شده پیامبر خود را انکار کرده و عناد ورزیدند و در نهایت خداوند آنها را به سبب گناه‌شان هلاک گردانید. جدول ذیل بصورت فشرده داستان‌های ذکر شده در سوره عنکبوت است:

رسولان دانسته و می‌فرمایند: «همه رسولان مایه امتحان مردمند» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۵/۲۶۷).
به‌علاوه موارد بالا همان‌طور که در بحث مصادیق گذشت، تکالیفی که از جانب خداوند به واسطه انبیا بر اقوام واجب می‌شد، خود سببی برای آزمایش آن‌ها بود. در داستان‌های ذکر شده افراد به دو گروه تقسیم می‌شوند. عده‌ای چون انبیا و

جدول ۲. بررسی داستان‌های سوره عنکبوت

داستان	تعداد آیات	ذکر نام نبی	ذکر نجات و پاداش	ذکر هلاکت	ویژگی قوم	ذکر دعوت نبی
نوح (ع)	۲	✓	نجات حضرت نوح (ع) و سرنشینان کشتی	طوفان و سیلاب	ظالم	-
ابراهیم (ع)	۷	✓	نجات ابراهیم از آتش و پاداش	-	-	پرستش خدا تقوا تکرار پرستش درخواست روزی از خدا شکرگذاری و ذکر ادله نفی بت
لوط (ع)	۹	✓	نجات خانواده لوط به جز همسرش	عذاب آسمانی	مفسد ظالم	نهی از عمل زشت قوم
شعیب (ع)	۲	✓	-	زلزله سخت	فریب خورده شیطان	پرستش خدا اعتقاد به قیامت نهی از فساد
هود (ع) و صالح (ع)	۱	-	-	ویرانی خانه	-	-
موسی (ع)	۱	✓	-	-	تکبر عدم سبقت از خداوند	اشاره به دلایل روشن موسی (ع)
آیه ۴۰ جمع‌بندی داستان	۱	-	-	جمع‌بندی از عذاب اقوام	ظلم بر خود	-

عوامل قبولی در آزمایش الهی - چهارمین مسئله در رابطه با مورد آزمایش واقع شدن انسان‌ها که گفتیم مضمون اصلی و فراگیر سوره عنکبوت است، مسئله عوامل قبولی در آزمایش الهی است. خداوند در سوره عنکبوت، توصیه‌ها و سفارشات برای سربلندی از آزمون الهی بیان می‌کند که اگر انسان این عوامل را به مرحله اجرا برساند می‌تواند آزمون و بلا را تبدیل به نعمت کند. چهار مورد از این عوامل در سوره عنکبوت مطرح شده‌اند که به شرح ذیل است:

باتوجه به جدول فوق، بیشترین آیات مربوط به حضرت لوط (ع) و حضرت ابراهیم (ع) به‌همراه قومشان است و علت عذاب و هلاکت اقوام، ظلمی است که خود آن‌ها بر خودشان داشتند. در واقع علت شکستشان از آزمون‌های الهی تکبر، فریب خوردن از شیطان و ظلم بوده که خودشان مسبب آن بودند و با وجود آیات روشن باز هم فرستاده خداوند را انکار نموده و با او عناد ورزیده تا جایی که طبق آیات سور دیگر قصد قتل آن‌ها را داشتند. در نتیجه به سبب تمام اعمال شومی که انجام دادند از آزمون الهی شکست خورده و مجازات می‌شوند.

الف) دعا

اولین عاملی که خداوند متعال در سوره عنکبوت از آن به‌عنوان عامل قبول شدن در آزمایش‌های الهی و نجات از آن یاد می‌کند، «دعا» است. همان‌طور که بیان شد، انبیا خود به‌وسیله قوم عصیانگر و لجوج آزمایش می‌شدند. در داستان حضرت لوط (ع) پس از آنکه قوم، دعوت حق را نپذیرفتند و بی‌شرمانه حتی خواستار عذاب الهی شدند، حضرت لوط (ع) برای سربلندی از این آزمایش و پیروزی بر قومش به درگاه خداوند دعا کرد. خداوند در ذکر این ماجرا می‌فرماید پس از اینکه حضرت لوط (ع) آن‌ها را از کار زشتشان نهی کرد اما آن‌ها خواستار عذاب شدند: «فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللَّهِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ» (عنکبوت / ۲۹). در اینجا بود که لوط (ع) دستش از همه جا کوتاه شد، رو به درگاه خدا آورد و با قلبی آکنده از غم و اندوه گفت: پروردگارا! مرا بر این قوم مفسد، پیروز گردان: «قَالَ رَبِّ انصُرْنِي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِدِينَ» (عنکبوت / ۳۰). این راهکار، امری تازه نیست که فقط در این سوره به آن اشاره نموده است، بلکه انبیا با پیش آمدن هر مشکلی، به درگاه خداوند شتافته و گشایش آن را از پروردگار خود می‌خواستند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۶ / ۲۵۶؛ قرائتی، ۱۳۸۳: ۵ / ۴۸۹).

ب) صبر

یکی دیگر از راهنمایی‌های قرآن برای بیان عوامل خروج موفقیت‌آمیز از آزمایش‌های الهی، صبر برای عبور از مصائب است. خداوند در آیه ۵۸ وعده پاداش به افرادی می‌دهد که ایمان داشته باشند و عمل صالح انجام دهند: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ». در آیه ۵۹ نیز عمل صالح را تشریح کرده و می‌فرماید: «الَّذِينَ صَبَرُوا». البته این نکته را هم باید گفت آیات قبل به مؤمنینی که در چنگ مشرکین مکه قرار گرفته بودند، امر به جهاد می‌شود. این امر به جهاد برای آن‌ها آزمونی بزرگ بود، چون باید دیار و وطن خود را ترک کرده و با خطرات زیادی مواجه می‌شدند، بنابراین با توجه به مقدمه ذکر شده، صبر با وجود عمومیت (صبر اطاعت، صبر بر ترک معصیت خدا و...) در این آیه دلالت بر صبر بر مصیبت می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۲۱۸). بنابراین یکی از عوامل قبولی در آزمایش الهی که خداوند در این سوره بیان می‌کند، صبر است. خداوند در این رابطه می‌فرماید: «وَلَنُبَلِّغَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ» (بقره / ۱۵۵).

ج) توکل

سومین عامل بیان شده در سوره مبارکه عنکبوت برای خروج موفقیت‌آمیز از آزمایش‌های الهی، توکل به خداوند است. خداوند سبحان در ادامه آیه ۵۹ علاوه بر صبر، بر توکل نیز تأکید می‌نماید: «الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ». همان‌طور که گذشت این جمله بیانگر اوصاف همان کسانی بوده که در آیه ۵۸ وعده پاداش به آن‌ها داده شد و مخاطب، مؤمنینی هستند که در آزمون الهی قرار دارند. بنابراین، یکی از راهکارهای قرآن در مقابل آزمون، توکل بر خدا است. خداوند در جایی دیگر می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۳). در این آیه خداوند ضمانت کرده که هر کس توکل کند، درمانده نمی‌شود و خداوند قادر بر انجام این ضمانت است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۲۱۸). با این که این آیات، مفهومی در رابطه با طلاق و احکام دارد، ولی محتوای آن گسترده است تا جایی که شامل موارد دیگری نیز می‌شود و وعده امید بخشی است از جانب خداوند به همه پرهیزکاران و توکل‌کنندگان که سرانجام مشمول لطف الهی شده و از پیچ و خم مشکلات عبور کرده و به سعادت می‌رسند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۴ / ۲۳۵).

د) علم و تعقل

چهارمین عامل بیان شده در سوره عنکبوت برای قبولی در آزمایش‌های الهی و خروج موفقیت‌آمیز از آن‌ها، مسئله علم و تعقل است. اساساً یکی از موضوعات و راهکارهایی که در این سوره بسیار بر آن تأکید شده، بحث علم و تعقل است. طبق آیه «وَأَبْرَاهِيمَ إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاتَّقُوهُ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ» (عنکبوت / ۱۶) تعقل و داشتن علم سبب می‌شد تا قوم حضرت ابراهیم (ع) دعوت ایشان را به‌راحتی بپذیرند و از آزمون الهی سربلند بیرون شوند، زیرا خیر بودن این دعوت برایشان کاملاً مشخص بود. به‌بیان‌دیگر، خداوند در پایان آیه می‌فرماید: اگر شما درست بیندیشید، پیروی از توحید و تقوا برای شما بهتر است.

مضمون فراگیر «ایمان»

دومین مضمون فراگیر بدست آمده از سوره عنکبوت، «ایمان» است که در واقع نتیجه خروج موفقیت‌آمیز از آزمایش الهی است. این مضمون فراگیر که بخش عمده‌ای از آیات سوره را به خودش اختصاص داده، نتیجه منطقی و تبعی آزمایش بوده و بیانگر موضوعات بسیار مهمی است. ایمان و مشتقاتش از لحاظ کمی ۱۸ بار در این سوره تکرار شده است. تعداد ۱۱۳ کد، ۱۶ مضمون پایه و ۴ مضمون سازمان‌دهنده نیز به این مضمون

● نقد و نفی خدایان دروغین

خداوند متعال به‌عنوان اولین گام در اثبات موضوع توحید و تبیین آن، به نقد و نفی خدایان دروغین پرداخته و عدم وجود خدایان دیگر را نفی کرده است. به‌همین منظور در آیه ۴۱ سوره عنکبوت خدایان دروغین را مثل خانه عنکبوت، سست و بی‌پایه معرف کرده و می‌فرماید: «مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ». خداوند در این آیه کسانی را که غیر خداوند ولی و معبود می‌گیرند به عنکبوت تشبیه کرده و معبودهای دروغین را به خانه عنکبوت، زیرا خانه عنکبوت فقط اسمش خانه است، وگرنه به خانه اطلاق نمی‌شود، خانه‌ای که با کمترین نسیم و کوچکترین حرکت انگشت خراب می‌شود (قریشی بنائی، ۱۴۱۲: ۸/۱۴۴).

● امر به پرستش خدای شایسته

در گام دوم، خداوند سبحان در سوره عنکبوت به توحید عملی پرداخته و ویژگی‌های معبود شایسته پرستش را بیان کرده و همگان را به پرستش چنین خدایی، امر نموده است. ازجمله ویژگی‌هایی که در این سوره برای خدای شایسته پرستش بیان شده؛ خالق بودن، رب بودن و رازق بودن است. لذا در آیه ۱۷ بعد از این که مالک رزق بودن را از بت‌ها نفی می‌کند، می‌فرماید: «وَأَعْبُدُوهُ وَأَشْكُرُوا لَهُ» یعنی شما که نیت کسب رزق دارید، حال که مالک رزق حقیقی را شناختید، او را پرستش کرده و نسبت به آنچه که بر شما ارزانی داشته از اصول نعمت چه از حیات انسانی گرفته تا وسایل معیشت و غیره، شکر او را به‌جای آورید (طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۹/۳۲).

همچنین در آیه ۴۶ می‌فرماید: «وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَأَنْزَلَ إِلَيْكُمْ وَإِلَهُنَا وَإِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ». خداوند یک نمونه از مجادله احسن را خود در این آیه بیان کرده و آن همان آهنگ وحدت و ایمان به همه آنچه از سوی خدای واحد نازل شده، حذف همه تعصبات و ما و شماها و بالآخره توحید معبود و تسلیم بی‌قید و شرط در برابر «الله» است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶/۳۰۰).

باید توجه داشت که توحید یعنی خدا واحد است و او را شریکی نیست و ماندنی هم برای او نیست و موحد کسی است که به یگانگی او اقرار کرده است، پس هر کس خدای عزوجل را نشناسد و به اوصاف برتری که دارد، اقرار نکند موحد نیست (ابن بابویه، بی‌تا: ۷۵). همچنین با توجه به کلام امیرالمومنین

بازمی‌گردد بنابراین نقش محوری در این سوره دارد. طریحی در تعریف ایمان می‌گوید: «ایمان، تصدیق مطلق است، همان تصدیق به خدا، وجود و صفاتش و تصدیق پیامبرانش که آن‌ها از خداوند خیر آورده‌اند، صادقند و تصدیق کتب آن‌ها و اقرار به اطاعت و شناخت امام زمانه‌اش که اگر آن‌ها را باور داشت، مؤمن است» (طریحی، ۱۳۷۵: ۶/۲۰۲). ملاصدرا نیز در این رابطه می‌نویسد: «ایمان و سایر مقامات دینی و معالم شریعت سیدالمرسلین، منحصرأ در سه امر خلاصه شده است: معارف، احوال و اعمال. معارف همان اصول دین (توحید، معاد، نبوت) است که احوال را نتیجه داده و نتیجه احوال هم اعمال است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۷: ۲/۲۰۳).

بررسی‌های متعدد در رابطه با دسته‌بندی مضامین پایه به‌دست آمده از تحلیل مضمونی سوره عنکبوت نشان داد که مجموعه این مضامین را می‌توان ذیل چهار مضمون کلی: توحید، معاد، نبوت و عمل صالح که نتیجه ایمان به سه مضمون دیگر است، سازمان داد که در ادامه به تحلیل کیفی و توصیفی آن‌ها خواهیم پرداخت:

- توحید

خداوند متعال در سوره عنکبوت با طرح پلکانی موضوعاتی خاص، تلاش دارد تا مسئله توحید را به‌عنوان یکی از ارکان خاص ایمان به خدا برای عموم مخاطبانش بیان کند. این ترتیب پلکانی بدین ترتیب است که ابتدا به نقد معبودهای دروغین پرداخته و پس از نفی آن‌ها (لا اله) به پرستش خدای شایسته امر نموده و حتی دلایل این پرستش را نیز بیان می‌کند.

طبق بررسی‌های انجام شده، خداوند در سوره عنکبوت تعداد ۱۲ اسم و صفت برای خود ذکر کرده است که به ترتیب فراوانی و تعداد تکرار لفظ جلاله (الله) ۴۲ مرتبه، (علیم و علم و مشتقاتش) ۸ مرتبه، (رب) ۵ مرتبه، (عزیز به همراه حکیم) ۲ مرتبه، (سمیع) ۲ مرتبه و (غنی)، (قدیر)، (شهید)، (نصیر)، (ولی) هر کدام ۱ مرتبه تکرار شدند. بنابراین، بیشترین نامی که برای خداوند تکرار شده «الله» است. نکته‌ای که در رابطه با این نام اعظم می‌توان گفت این است که «الله» اسم خاص برای خداوند است، این نام جز بر خدا اطلاق نمی‌شود، در حالی که نام‌های دیگر خداوند معمولاً اشاره به یکی از صفات جمال و جلال او دارد. مانند: عالم و خالق و رازق که غالباً به‌غیر او نیز اطلاق می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۲۷/۴۳۳).

فرایند پلکانی اثبات توحید و تبیین آن در سوره عنکبوت بدین شرح است:

تذکر داده تا شاید آنان به نعمت‌های پروردگار متوجه شده، ایمان آورند و از بت‌ها دست بردارند (طبرسی، ۱۳۶۰: ۱۹/۹۲).

– معاد

دومین مضمون سازمان‌دهنده در بخش ایمان، مقوله معاد است. معاد یکی از سه اصل اصول دین است که هر مسلمان باید به آن ایمان قلبی داشته باشد. خداوند متعال برای ایمان آوردن انسان‌ها به معاد، در سوره عنکبوت فرایندی چهارگانه را طی کرده است: ابتدا به معرفی مرگ پرداخته و چپستی آن را تبیین نموده، سپس به معرفی ماهیت حقیقی دنیا و آخرت پرداخته، در گام سوم معاد را اثبات نموده و در گام چهارم نیز به وقوع قطعی قیامت خبر داده است.

• معرفی مرگ

یکی از مهم‌ترین مسائل معاد، مرگ و زندگی پس از آن است. خداوند در چهار آیه از سوره عنکبوت (۸، ۱۷، ۲۱، ۵۷) از زندگی پس از مرگ و بازگشت به سوی خداوند صحبت می‌کند که از مجموع این آیات می‌توان فهمید مرگ چیست و چه حقیقتی دارد. به‌عنوان مثال در آیه ۵۷ می‌فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ إِلَيْنَا تُرْجَعُونَ» که دو نکته از آن برداشت می‌شود: یک آنکه مرگ امری است همگانی و استثنا ندارد. دوم اینکه مرگ پایان کار انسان نیست و همچنان مسیر حرکت انسان به سمت خدا در جهان‌های بعدی برقرار است (قرآنی، ۱۳۸۳: ۷ / ۱۶۳). در آیات ۸ و ۲۱ نیز همین مطلب ذکر شده است: «إِلَىٰ مَرْجِعِكُمْ» و «...وإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ». در آیه ۱۷ مسئله بازگشت به خداوند تکرار می‌شود با این تفاوت که خداوند به یکی از آثار اعتقاد به معاد اشاره کرده و می‌فرماید: «وَأَعْبُدُوهُ وَأَشْكُرُوا لَهُ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ». لازم به ذکر است که خداوند متعال در دیگر آیات قرآن کریم به تفصیل مسئله چپستی مرگ و ضرورت اعتقاد به معاد را بیان کرده است و در این سوره با توجه به محتوای خاص و شرایط ویژه، صرفاً بخش‌هایی از این موضوع را مطرح نموده است. لذا مشاهده می‌کنیم که در دیگر آیات قرآن مسئله مرگ و اعتقاد به معاد به صراحت بیان شده است. به‌عنوان مثال می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ وَالصَّابِئِينَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (نساء/ ۶۲) یعنی برای رسیدن به سعادت، علاوه بر ایمان و تصدیق خداوند (توحید) باور قلبی و تصدیق روز جزا (معاد) نیز لازم است.

(ع) که فرمودند سعادت انسان در گرو شناخت خداست: «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ سَبِحَانَهُ لَمْ يَشِقْ أَبَدًا» (آمدی، ۱۳۸۵: ۵۰) نتیجه اینکه آدمی با شناخت خداوند، او را تصدیق کرده و با تصدیق خدا و رسل و کتبش می‌تواند از آزمایش‌های الهی سربلند بیرون آید. یکی از راه‌هایی که می‌توان به شناخت خداوند رسید، اوصافی است که خداوند در قرآن بیان نموده است. امام هادی (ع) می‌فرماید خداوند جز آن‌گونه که خود خویشتن را وصف کرده است، وصف نمی‌شود: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُوصَفُ إِلَّا بِمَا وَصَفَ اللَّهُ نَفْسَهُ» (حرانی، ۱۳۶۳: ۴۸۲).

• تبیین دلایل پذیرش توحید

در گام سوم خداوند متعال از طریق یادآوری چند مطلب مهم، دلایل پذیرش توحید را برای مخاطبان خود بیان نموده است. یکی از این دلایل، یادآوری خلقت و ربوبیت الهی و توجه دادن به فطرت خداجویانه انسان است. به‌همین منظور در آیه ۶۱ می‌فرماید: «وَلَمَّا سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ فَأَتَىٰ يُؤْفَكُونَ». خداوند در این آیه دلایل توحید را از طریق خلقت و ربوبیت و فطرت یعنی از سه طریق متفاوت بیان می‌کند و به آن‌ها یادآوری می‌کند که سرنوشت آن‌ها به دست خدایی است که در آفاق و انفس نشانه‌های او را می‌یابند، نه به دست بت‌هایی که در زندگیشان هیچ نقشی ندارند. در آیه ۶۳ نیز دوباره این روش را استفاده نموده و می‌فرماید: «وَلَمَّا سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ». بنابراین با توجه به آیات ذکر شده، خداوند انسان‌ها را متوجه فطرت خدا جویانه می‌کند تا دست از عناد برداشته و به خداوند ایمان بیاورند، زیرا آن‌ها هم خالق را خدا می‌دانستند و هم رب و مدبر جهان را خدا معرفی می‌کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۳۳۸).

دلیل دیگری که خداوند متعال در سوره عنکبوت برای اثبات پذیرش توحید بیان می‌کند، یادآوری نعماتی است که به انسان‌ها عطا کرده اما متأسفانه مشرکین و کفار آن‌ها را نادیده گرفته‌اند. یادآوری نعمت، قلوب انسان‌ها را متوجه خدا می‌کند که این نعمات را بر آن‌ها ارزانی داشته است. به‌عنوان مثال یکی از این نعمات، نعمت امنیت مکه است، با وجود این‌که مردم در پیرامون آن شهر به سبب جنگ‌ها و نزاع‌هایی که دارند کشته می‌شوند، خداوند در این شهر امنیت را برقرار کرده ولی آن‌ها باز هم به خداوند ایمان نمی‌آورند: «وَلَمَّ يَرَوْا أَنَا جَعَلْنَا حَرَمًا آمِنًا وَيَتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ أَفِيَالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَيَنْعَمُ اللَّهُ يَكْفُرُونَ» (عنکبوت/۶۷). در اینجا خداوند نعمت امنیت را

• معرفی حقیقت دنیا و آخرت

گام دوم خداوند برای تبیین مسئله معاد در سوره عنکبوت، تبیین حقیقت عوالم دنیا و آخرت است. خداوند در آیه ۶۴ حیات واقعی را متعلق به آخرت دانسته و زندگی دنیا را سرگرمی و بازی معرفی می‌کند: «وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ». این مطلب همان چیزی است که امیرالمؤمنین علی (ع) نیز به عنوان مفسر حقیقی قرآن فرموده‌اند دنیا سرای گذرا و آخرت خانه جاویدان است پس از گذرگاه خویش برای سر منزل جاودانه توشه بگیرید: «إِنَّمَا الدُّنْيَا دَارٌ مَّجَازٍ وَ الْآخِرَةُ دَارٌ قَرَارٍ فَخُذُوا مِنْ مَمْرِكُمْ لِمَقَرِّكُمْ» (نهج البلاغه: خطبه ۳). مفسران قرآن کریم نیز معتقدند که زندگی از آن جهت لهو نامیده شده که آدمی را با زرق و برق خود و آرایش فانی و فریبنده خود از زندگی حقیقی آخرت باز داشته و به خود مشغول و سرگرم می‌کند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۲۴/۱۶).

همچنین علاوه بر معرفی سرای حقیقی، خداوند در آیه ۵۸ جایگاه افراد مؤمن را که عمل صالح انجام می‌دهند در آخرت بیان می‌کند تا شاید این بشارت انگیزه‌ای برای ایمان آوردن مشرکان باشد: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ». خداوند در آیه‌ای دیگر نیز مجازات افراد گناه‌کار را در سرای آخرت بیان می‌دارد: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَسْأَوْنَ مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» (عنکبوت/ ۲۳). کسانی که منکر مبدأ و معادند در قیامت از رحمت خداوند مأیوس خواهند بود. این افراد نه تنها پاداشی دریافت نمی‌کنند، بلکه به سبب کفرشان عذاب دردناکی خواهند چشید.

• اثبات معاد

سومین گام در سوره عنکبوت به جهت ایمان آوردن مردم به معاد، اثبات معاد است. در دو آیه ۱۹ و ۲۰ امکان معاد از طریق وسعت قدرت خداوند به مشرکین اثبات می‌شود. در آیه ۱۹ خداوند در این آیه استفهام توییخی در مقابل مشرکان به کار برده است و می‌فرماید باید بدانند خداوندی که بار اول عالم را از عدم، موجود نمود خلقت دوباره آن برایش امری ساده است: «أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ» زیرا اگر قدرت نداشت به خلقت اول آن نیز قادر نبود (قریشی بنائی، ۱۴۱۲: ۱۲۴/۸).

در آیه ۲۰ خداوند مشرکان را به سیر در زمین و تفکر در خلقت دعوت می‌کند، تا چگونگی آغاز خلقت را با وجود

اختلافاتی که در رنگ‌ها و طبیعت‌هایشان دارند و خداوند آنها را بدون الگو و حساب و عددی آفریده است، ببینند: «قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ». این برهان قاطعی است برای اینکه قدرت خداوند مرزی ندارد، بنابراین چنین خدایی قطعاً توانایی خلق آفرینشی دوباره را دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/۱۷۴). این نوع از استدلال در آیات دیگر قرآن کریم برای اثبات معاد نیز استفاده شده است. مثلاً خداوند در آیه ذیل می‌فرماید: «وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ» (روم/ ۲۷) او کسی است که آفرینش را آغاز می‌کند، سپس آن را بازمی‌گرداند، و این کار برای او آسان‌تر است.

• خبر دادن از قیامت

چهارمین گام نیز خبر دادن از وقوع قطعی قیامت است. ایمان به قیامت آن قدر اهمیت دارد که اگر قیامتی در کار نبود، دین و ایمان به کلی لغو و بیهوده می‌شد. خداوند در سوره عنکبوت در پنج آیه ۵، ۱۳، ۲۱، ۲۳ و ۲۵ از آمدن قیامت صحبت می‌کند. در آیه پنجم خداوند وعده فرا رسیدن روز قیامت را به افرادی که ایمان دارند (حداقل زبانی) می‌دهد: «مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ اللَّهِ فَإِنَّ أَجَلَ اللَّهِ لَآتٍ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ». در آیه سیزدهم مشرکین برای این که مؤمنین را به راه خود (بت‌پرستی) جذب کنند به آن‌ها می‌گویند اگر روز قیامت و محاسبه‌ای هم باشد ما گناه شما را به دوش خواهیم کشید. خداوند علاوه بر آنکه وعده روز قیامت را می‌دهد، در پاسخ به این حرف مشرکان می‌فرماید در آن روز اعمال مشرکین سخت مؤاخذه خواهد شد و علاوه بر گناهان خود به سبب گمراهی مؤمنین گناه دیگری را نیز به دوش می‌کشند: «وَلِيَحْمِلْنَ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ وَلِيَسْأَلَنَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ».

در آیه ۲۱ خداوند وعده آمدن قیامت را داده و می‌فرماید در این روز به سوی خداوند بازگردانده می‌شوید و خداوند در روز قیامت، هر که را بخواهد مجازات نموده و هر که را بخواهد مورد رحمت قرار می‌دهد: «بُعِذَ مَنْ يَشَاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَاءُ وَإِلَيْهِ تُقْلَبُونَ نشاء». البته باید توجه داشت که مشیت خدای سبحان حکیمانه است و هرگز کاری بر خلاف حکمت نخواهد کرد (جوادی آملی، ۱۳۹۹: ۳۷۹). در آیه بیست و سوم گفته شده مطمئناً کسانی که کافر به خدا و روز قیامت هستند، از رحمت خداوند نا امید شده و عذاب دردناکی را خواهند چشید: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَسْأَوْنَ مِنْ رَحْمَتِي وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ». در آیه ۲۵ نیز وعده قیامت را از زبان حضرت ابراهیم (ع) به مشرکان داده و با براهینی آشکار آنان را

خداوند در دلالت بر صدق دعوی پیامبر(ص) کافی است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/۲۰۹).

خداوند علاوه بر شهادت به حقایق رسالت پیامبر(ص)، دلیلی نیز برای رفع شک و تردید در رسالت و کتاب قرآن بیان نموده و در آیه ۴۸ می‌فرماید: «وَمَا كُنْتَ تَتْلُو مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخْطُهُ يَمِينِكَ إِذَا لَارْتَابَ الْمُطَّلُونَ» تو هرگز به مکتب نرفتی و خط نوشتی، اما با اشاره وحی الهی، مسأله آموز صد مدرس شدی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶/۳۰۳). در آیه ۵۰ نیز به رسالت پیامبر(ص) اشاره نموده و رسالت ایشان را فقط تبلیغ و انذار از جانب خداوند بیان می‌کند: «وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ». بیان این رسالت در داستان حضرت ابراهیم (ع) نیز تکرار شده است آنجا که حضرت ابراهیم (ع) در جواب تکذیب مشرکین می‌گوید تکذیب شما امری تازه نیست، امت‌های پیش از شما نیز پیامبران خود را تکذیب می‌کردند، پس بدانید که وظیفه رسول و فرستاده خدا جز ابلاغ آشکار نیست: «وَإِنْ تُكَذِّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ أُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ».

حقانیت شخص پیامبر اکرم (ص) آنقدر مهم است که خداوند در آیه ۶۸ این سوره بزرگ‌ترین ستم را افترا بستن به خداوند و شریک قرار دادن برای او و تکذیب شخص پیامبر اکرم (ص) معرفی کرده و می‌فرماید: «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْكَافِرِينَ». از این آیه چنین برداشت می‌شود که شدیدترین ظلم و بزرگ‌ترین ستم، شریک قرار دادن برای خداوند و تکذیب رسالت و قرآن است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/۲۲۷).

● حقایق معجزه پیامبر

دومین اقدام خداوند متعال برای تأیید نبوت و رسالت پیامبر اکرم (ص)، تأیید حقایق معجزه ایشان یعنی قرآن کریم است. در آیه ۴۵ خداوند به پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «أَتُلُّ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ». این آیه نشان می‌دهد که خداوند، قرآن را وحی از جانب خود معرفی کرده است. در آیه ۵۰ نیز که کافران از پیامبر درخواست معجزه دارند و می‌گویند: «وَقَالُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَاتٌ مِنْ رَبِّهِ»، خداوند بر قلب نبی اکرم (ص) القا می‌کند که به کافران بگو آیات و نشانه‌ها نزد خداست و هر زمان که بخواهد و اختیار کند، معجزه می‌دهد و بگو که وظیفه تو فقط انذار است: «قُلْ إِنَّمَا الْآيَاتُ عِنْدَ اللَّهِ وَإِنَّمَا أَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ». در ادامه آیه ۵۱ سوره عنکبوت نیز به ویژگی‌های منحصر به فرد قرآن اشاره شده و می‌فرماید: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرًا لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ». این آیه نشان می‌دهد قرآن تنها یک کتاب و معجزه

در این روز انذار کرده و می‌فرماید: «وَقَالَ إِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَمَأْوَأَكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِرِينَ».

از مجموعه این آیات، خبر قطعی وقوع قیامت برداشت می‌شود و لذا عقل بشر حکم می‌کند که خودش را نسبت به این خبر آماده کرده و مراقب اعمال و رفتار خود باشد.

- نبوت

سومین مضمون سازمان‌دهنده در بخش ایمان، مضمون نبوت است که منظور اعتقاد و باور به رسالت حضرت محمد (ص) به‌عنوان خاتم پیامبران الهی است. خداوند در آیات زیادی از قرآن کریم در کنار ایمان به خود، ایمان به پیامبر را بیان نموده است که نشان‌دهنده اهمیت این موضوع است. مثلاً می‌فرماید: «آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ...» (حدید/۷)، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ...» (حدید/۲۸)، «تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ» (صف/۱۱)، «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ...» (حجرات/۱۵).

تحلیل مضامین مطرح شده در رابطه با مقوله نبوت در سوره مبارکه عنکبوت نشان می‌دهد که خداوند متعال این مقوله را در چهار سطح مطرح کرده است. ابتدا به تبیین حقایق شخص خود پیامبر پرداخته و ایشان را بسیار تمجید و تکریم کرده است. در سطح دوم به تکریم و تمجید از قرآن کریم به‌عنوان معجزه پیامبر پرداخته و آن را تأیید و اثبات نموده است. در سطح سوم نیز به تأیید دستورات صادر شده توسط پیامبر پرداخته و آنها را حکم الهی معرفی نموده است. در سطح چهارم نیز به اتمام حجت‌های صورت گرفته توسط پیامبر اشاره کرده و ایشان را مأمور ابلاغ پیام‌های الهی و واسطه میان خدا و خلق معرفی نموده است.

● حقایق شخص پیامبر

همان‌گونه که اشاره شد، خداوند متعال در چهار سطح به تبیین مقوله نبوت پرداخته که اولین سطح آن، تأیید شخص پیامبر و معرفی شخصیت ایشان است. خداوند در آیه ۵۲ سوره عنکبوت به حقایق پیامبر اکرم (ص) شهادت داده و می‌فرماید: «قُلْ كَفَى بِاللَّهِ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ شَهِيدًا يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...». این آیه بیانی استدلالی و حجتی قاطع است که خداوند بر قلب نبی اکرم (ص) القا می‌کند. آن خداوندی که آنچه در آسمان‌ها و زمین است، می‌داند و چیزی از او پوشیده نمی‌ماند، شهادت می‌دهد بر نبوت شخص حضرت محمد (ص) و همین شهادت

قبل از نزول عذاب، این اقوام را از طریق پیامبران از عذاب الهی انداز کرده است. علاوه بر داستان‌ها، در میان آیات دیگر نیز از این شیوه برای اتمام حجت بر افراد استفاده می‌شود. به‌عنوان مثال خداوند در آیه ۲۳ سوره عنکبوت به کافران صریحاً وعده عذاب می‌دهد: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ ... وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» و همین کد در آیه ۶۶ این سوره نیز تکرار می‌شود: «لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ».

خداوند در سه آیه ۴۰، ۵۳ و ۵۵ به سه ویژگی عذاب مخالفان نبوت اشاره کرده است: ۱. در آیه ۴۰ بیان می‌کند که این عذاب نتیجه اعمال خود افراد است چون به رسالت انبیاء ایمان نیاورند: «فَكُلًّا أَخَذْنَا بِذُنُبِهِ». ۲. در آیه ۵۳ عذاب منکران نبوت را یک عذاب ناگهانی و غافلگیرانه معرفی می‌کند: «وَأَلْيَاتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ». ۳. در آیه ۵۵ نیز عذاب منکران نبوت را عذابی فراگیر و گسترده عنوان نموده است: «يَوْمَ يَغْشَاهُمْ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِ».

نکته دیگر اینکه خداوند در سوره عنکبوت، سه گروه ظالم و مشرک و کافر را به دلیل عدم ایمان آنها به نبوت پیامبران الهی، مورد مؤاخذه قرار داده و تخطئه می‌نماید. به‌عنوان نمونه در داستان قوم حضرت نوح (ع)، به ظالم بودن مردم اشاره کرده و علت عذاب و هلاکت آنها را ظلم می‌داند: «فَأَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ» (عنکبوت/ ۱۴). لازم به‌ذکر است که در دیگر آیات این سوره، ظالمان به‌عنوان گروهی منکر آیات و نشانه‌های خدا و از جمله نبوت انبیاء معرفی شده: «وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الظَّالِمُونَ» (عنکبوت/ ۴۶) که از هدایت الهی دورند و به‌همین دلیل پیامبر اکرم (ص) را از مجادله با ظالمان منع می‌کند زیرا مجادله با افراد ظالم هر قدر هم سودمند باشد، در نهایت فایده‌ای ندارد (طباطبایی، ۱۳۴۷: ۱۶/ ۲۰۵).

گروه دیگری که در سوره عنکبوت مورد مؤاخذه و تخطئه قرار گرفته‌اند، گروه کافران هستند چرا که این گروه نیز به انکار آیات و نشانه‌های الهی و از جمله انکار نبوت و رسالت انبیاء پرداخته: «وَمَا يَجْحَدُ بِآيَاتِنَا إِلَّا الْكَافِرُونَ» (عنکبوت/ ۴۷) و به دلیل این ویژگی آنها که با ظالمان مشترک است، اولاً در قیامت از رحمت خداوند مأیوس می‌باشند: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَلِقَائِهِ أُولَئِكَ يَسُؤُونَ مِنْ رَحْمَتِي» (عنکبوت/ ۲۳) و ثانیاً در خسران هستند: «وَالَّذِينَ آمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللَّهِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ» (عنکبوت/ ۵۲) خداوند در این آیه خسران را منحصر به کفار کرده است چرا که آنها آیات و نشانه‌های آشکار حق را دیده‌اند ولیکن به دلیل تعصب یا بخل و طمع دنیا، حق را انکار کرده و نادیده انگاشته‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/

مقطعی نیست، بلکه مملو از قوانین رحمت آفرین و مایه رحمت است که در زندگی مردم تأثیر دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/ ۲۰۹).

• حقانیت دستورات پیامبر

در سطح سوم خداوند متعال به‌منظور تأیید نبوت و رسالت پیامبر اکرم (ص)، به تأیید دستورات صادر شده توسط پیامبر پرداخته و آنها را حکم الهی معرفی نموده است. به‌عبارت دیگر خداوند متعال با اشاره به این مطلب که احکام و قوانین و دستورات بیان شده توسط شخص پیامبر (ص)، از جانب خدای متعال صادر شده و کلام ایشان، کلام خداوند است، به‌تأیید ایشان و جایگاه رسالت و نبوت در جهان هستی پرداخته است.

خداوند در آیه ۴۵ سوره عنکبوت به پیامبر اکرم (ص) دستور می‌دهد تا نماز را اقامه کند: «وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ». در اینجا باید توجه داشت که اولاً امر به اقامه نماز به صورت کلی چندین مرتبه در قرآن کریم ذکر شده است ولیکن در این آیه به‌صورت مشخص و یک دستور ویژه به شخص پیامبر اکرم (ص) اشاره دارد. ثانیاً در همه آیات قرآن کریم فقط اشاره کلی به اقامه نماز شده و در هیچ آیه‌ای چگونگی آن اعم از این که محتوا و اذکار آن چه باشد و چگونه و با چه کیفیت و چه تعدادی اقامه شود، اشاره نشده است و می‌دانیم که شخص پیامبر اکرم (ص) چگونگی نماز خواندن و تعداد رکعات و زمان آن را بیان کرده‌اند. اینکه خداوند متعال در آیات متعدد امر کلی به اقامه نماز داشته است اما احکام و کیفیتش را بیان نکند و مسئولیت این بخش را به شخص پیامبر اکرم (ص) بسپارد، نشان می‌دهد که خدای متعال تعمداً قصد داشته است بدین‌وسیله، حقانیت احکام و دستورات صادر شده توسط پیامبر را به‌عنوان رسول و فرستاده خود، تأیید و تشریح نماید.

• اتمام حجت به واسطه پیامبر

در سطح چهارم نیز خداوند متعال با بیان مواردی از اندازهای صورت گرفته توسط پیامبران الهی، تلاش دارد تا جایگاه رسولان را به‌عنوان نماینده و فرستاده خود مجدد تبیین نماید. از تحلیل داستان‌هایی که در سوره عنکبوت ذکر شده است، این مضمون کلی برداشت می‌شود که فرستادن هر پیامبری برای قومش، اتمام حجتی بوده تا در مسیر آزمایش الهی جای اعتراض برای نداشتن راهنما و کمک و یاری خداوند باقی نماند. از تحلیل مضمونی داستان‌های ذکر شده از اقوام لوط، عاد، ثمود و غیره در سوره عنکبوت برداشت می‌شود که خداوند

(۲۱۰)

علاوه بر این خداوند در سوره عنکبوت ایمان و عمل صالح را به جهاد نیز تعبیر کرده است و در آیه ۶ می‌فرماید: «وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ إِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ». بیشتر مفسرین با توجه به آیه هفتم، جهاد مطرح شده در آیه ششم را همان ایمان و عمل صالح بیان کرده‌اند (طباطبایی، ۱۳۷۴ش: ۱۴۹/۱۶).

نتیجه‌گیری

یکی از روش‌های تدبر در قرآن کریم و فهم غرض و موضوع اصلی سوره قرآن کریم، استفاده از روش تحلیل مضمونی است. با کاربست و بومی‌سازی این روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن محور می‌توان به کشف روح حاکم بر آیات یک سوره و ترسیم شبکه مضامین و ساختار هندسی سوره پرداخت و نظریه وجود نظم دقیق در چینش آیات در سوره قرآنی و تناسب آیات سوره با هم‌دیگر را اثبات نمود.

در این پژوهش به جهت تبیین کارکردهای استفاده هوشمندانه از روش تحلیل مضمون در فهم غرض اصلی سوره قرآنی به مطالعه‌موردی سوره عنکبوت پرداخته و تلاش گردید تا مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر این سوره شناسایی گردند. تحلیل آیات این سوره در نرم‌افزار MAXQDA نشان‌دهنده استخراج تعداد ۲۱۵ کد، ۳۹ مضمون پایه، ۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۲ مضمون فراگیر «آزمایش» و «ایمان» بود.

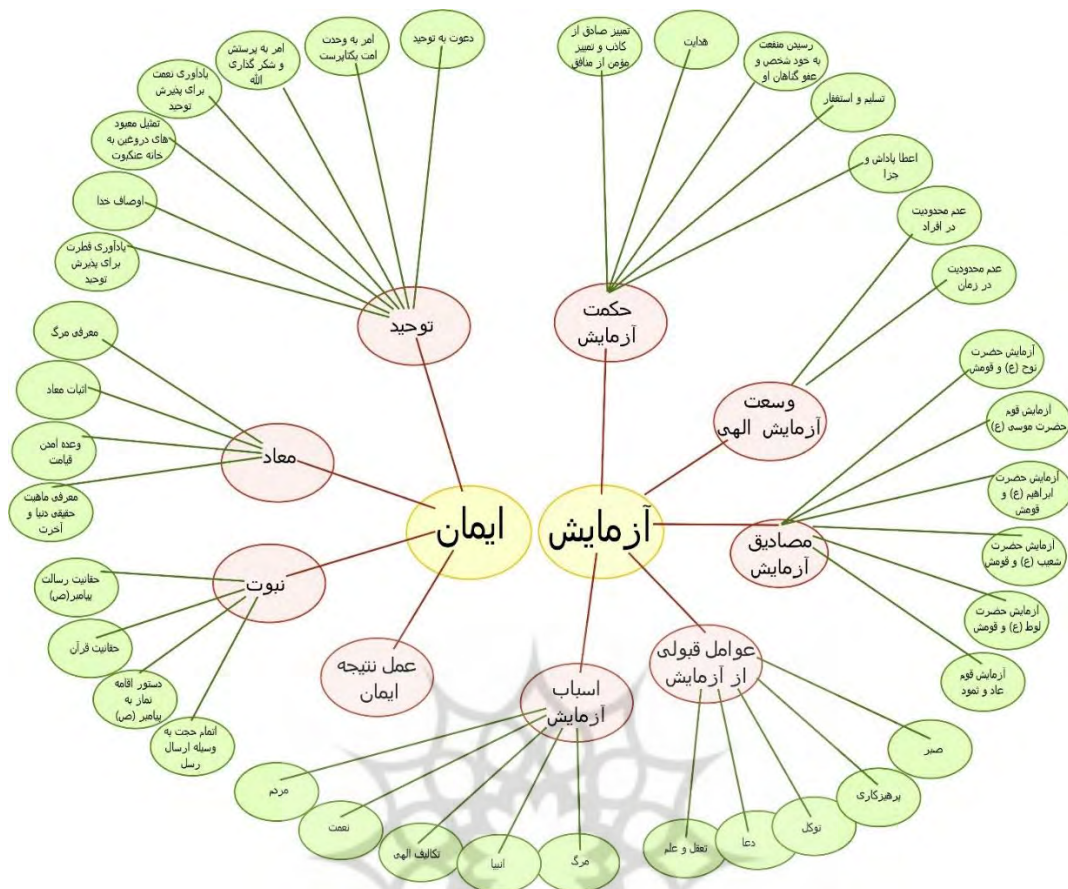
خداوند متعال در بخش اول سوره با تأکید بر مسئله مورد آزمایش واقع شدن همه انسان‌ها بویژه مؤمنان، این مطلب را ذیل چهار مقوله ترسیم وسعت این آزمایش، بیان علل و اسباب آزمایش، مصادیق و موارد آزمایش و علل و عوامل قبولی و موفقیت در آزمایش الهی بیان می‌کند. در هر کدام از این مقوله‌ها تلاش شده است تا به نوعی نظام‌مند و منطقی، چستی آزمایش الهی و چگونگی آن برای مخاطبان قرآن کریم تبیین شود.

در بخش دوم سوره نیز خداوند متعال با اشاره به هدف آزمایش الهی، مسئله «ایمان» آوردن یا نیاوردن انسان‌ها را مطرح کرده و فلسفه وجودی و چرایی این سنت الهی را بیان می‌کند: «أَحْسِبِ النَّاسَ أَنْ يَتْرُكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ».

عمل صالح؛ نتیجه ایمان

همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، بررسی‌های متعدد در رابطه با دسته‌بندی مضامین پایه به‌دست آمده از تحلیل مضمونی سوره عنکبوت نشان داد که مجموعه مضامین ذیل مضمون فراگیر ایمان را می‌توان ذیل چهار دسته کلی: توحید، معاد، نبوت و عمل صالح که نتیجه ایمان به سه مضمون دیگر است، سازمان داد. مسئله عمل صالح، نتیجه نهایی ایمان آوردن به توحید و معاد و نبوت است که رمز اصلی موفقیت انسان در آزمایش‌های الهی بوده و نتیجه نهایی سوره عنکبوت هستند. خداوند متعال در سوره عنکبوت با بیان این مطلب که همه انسان‌ها مورد آزمایش و ابتلا واقع می‌شوند، در مرحله اول چستی این آزمایش و وسعت و اسباب و مصادیق آن را بیان کرده و در مرحله دوم عوامل موفقیت در این آزمایش را تبیین نموده است که مهم‌ترین آنها ایمان به توحید، معاد و نبوت است و نتیجه نهایی چنین ایمانی نیز تجلی اعمال صالح در انسان است. کلمه‌ای عمل که بار معنایی زیادی دارد و در چندین آیه سوره عنکبوت در کنار ایمان دیده می‌شود، هم لازم و هم نتیجه ایمان است. ایمان بدون عمل انسان را به سعادت نمی‌رساند. ایمان و عمل دو اصلی هستند که هرگز از یکدیگر جدا نمی‌شوند لذا گفته شده عقیده و ایمان سبب انگیزه در عمل می‌شود (ری شهری، ۱۳۸۵: ۴/۲۵).

خداوند در ۳ آیه از سوره عنکبوت هنگامی که وعده پاداش می‌دهد، این وعده را مختص کسانی می‌داند که در کنار ایمان، عمل صالح داشته باشند. در آیه ۷، ۹ و ۵۸ ایمان در کنار عمل قرار گرفته: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» و برای کسانی که این دو شرط را داشته باشند مزایای متعددی بر شمرده شده است. در آیه ۷ نتیجه ایمان و عمل صالح، بخشش گناهان و بهترین پاداش‌ها دانسته شده است: «لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَحْسَنَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ». در آیه ۹ به افرادی که این دو شرط را با هم داشته باشند، وعده قرار دادن در زمره شایستگان داده شده است: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِحِينَ». در آیه ۵۸ نیز وعده بهشت و جاودانگی در آن مطرح شده است: «لَنَبُوَّتَنَّهُمْ مِنْ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نِعَمَ أَجْرَ الْعَامِلِينَ».

شکل ۱. شبکه مضامین سوره عنکبوت

مضمون فراگیر ایمان نیز در سوره عنکبوت در چهار مقوله توحید، معاد، نبوت و عمل صالح به عنوان نتیجه ایمان واقعی بیان شده است. در هر کدام از این مقوله‌ها تلاش شده تا چستی و ماهیت آن متعلق ایمان به صورت دقیق تبیین شود. خداوند متعال در سوره عنکبوت با طرح پلکانی موضوعاتی خاص، تلاش دارد تا مسئله توحید را به عنوان یکی از ارکان خاص ایمان به خدا بیان کند که این ترتیب پلکانی عبارت است از: نقد و نفی معبودهای دروغین، امر به پرشش خدای شایسته، و تبیین دلایل پذیرش توحید. همچنین خداوند متعال برای ایمان آوردن انسان‌ها به معاد، در سوره عنکبوت فرایندی چهارگانه را طی کرده است: معرفی مرگ و تبیین چستی آن، معرفی ماهیت حقیقی دنیا و آخرت،

اثبات معاد، و خبر دادن از وقوع قطعی قیامت. تحلیل مضامین مطرح شده در رابطه با مقوله نبوت در سوره مبارکه عنکبوت نیز نشان می‌دهد که خداوند متعال این مقوله را در چهار سطح مطرح کرده است: تبیین حقانیت شخص پیامبر، تأکید بر حقانیت قرآن کریم به عنوان معجزه پیامبر، تأیید حقانیت دستورات صادر شده توسط پیامبر، و تأیید اتمام حجت‌های صورت گرفته به واسطه پیامبر و معرفی ایشان به عنوان مأمور ابلاغ پیام‌های الهی و واسطه میان خدا و خلق. در شکل ۱ شبکه مضمونی سوره عنکبوت مشاهده می‌شود که شامل مضمون پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر است. مضامین پایه با رنگ سبز، مضامین سازمان‌دهنده با رنگ صورتی و مضامین فراگیر با رنگ زرد نشان داده شده است.

منابع

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۸۵ش). غررالحکم و دررالکلم. قم: دارالحدیث.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۶ق). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال. قم: دارالشریف الرضی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (بی تا). اسرار توحید. ترجمه: محمد علی اردکانی. تهران: انتشارات علمیه اسلامی.

- اصغری، زینب. (۱۳۹۱ش)، تفسیر روایی سوره عنکبوت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشکده علوم حدیث.
- اقبالی، عباس. صیادی نژاد، روح‌الله. فاضلی، محمدحسین. (۱۳۹۶ش)، «تحلیل انسجام واژگانی در سوره عنکبوت»، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، شماره ۱۱، صص ۲۷-۴۲.
- اووه، فلیک. (۱۳۸۷ش). درآمدی بر تحقیق کیفی. ترجمه: هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- جوادى آملی، عبدالله (۱۳۸۴ش). تفسیر تسنیم. قم: انتشارات اسرا.
- جوادى آملی، عبدالله (۱۳۹۶ش). دروس خارج و تفسیر. بی‌جا: سایت مدرسه فقاها.
- حرانی، ابن شعبه. (۱۳۶۳ش). تحف العقول عن آل الرسول صلی الله علیه و آله. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- حریری، نجلا. (۱۳۸۵ش). اصول و روش‌های پژوهش کیفی. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.
- دهشویی، طاهره. (۱۳۹۳ش)، ساختارشناسی سوره‌های مبارکه عنکبوت و روم، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مشهد: دانشکده علوم قرآنی.
- راغب اصفهانی، حسین‌بن‌محمد. (۱۳۷۴ش). مفردات الفاظ قرآن. تهران: مرتضوی.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (بی تا). تفسیر مهر. قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- رضایی، عطیه. (۱۳۹۲ش)، تفسیر ساختاری سوره عنکبوت، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- رضایی، لیلا. (۱۳۹۵ش) «تأویل اعظم واژگان سوره مبارکه عنکبوت»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- ری شهری، محمد. (۱۳۸۵ش). دانشنامه عقاید اسلامی. قم: موسسه دارالحدیث.
- شرفی، مرتضی. (۱۳۹۵ش)، گونه‌شناسی و بررسی روایات تفسیری سوره عنکبوت و آموزه‌های تربیتی آن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قم: دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
- شیخ‌زاده، محمد. (۱۳۹۱ش). «الگوی رهبری خدمتگذار مبتنی بر دیدگاه امام خمینی (ره)». فصلنامه اسلام و مدیریت، سال ۱، شماره ۱، صص ۷-۳۶.
- شیخ‌زاده، محمد. بنی‌اسد، رضا. (۱۳۹۹ش). تحلیل مضمون (مفاهیم، رویکردها و کاربردها). تهران: نشر لوگوس.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۷ش). شرح اصول کافی. ترجمه: محمد خواجه‌جوی. تهران: موسسه مطالعات تحقیقات فرهنگی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴ش). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه: محمد باقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۶۰ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: انتشارات فراهانی.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵ش). مجمع البحرین. تهران: مرتضوی.
- عابدی جعفری، حسن. محمد تسلیمی. ابوالحسن فقیهی؛ محمد شیخ‌زاده (۱۳۹۰ش). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی». اندیشه مدیریت راهبردی، سال ۲، شماره ۱۰، صص ۱۹۱-۱۵۱.
- عرب، عبدالباسط. بزرگ نیا، صدیقه. (۱۳۹۴ش)، «بررسی نقش‌های معنایی منظوری گزاره‌های امری در سوره عنکبوت»، پژوهش‌های قرآنی در ادبیات، سال ۲، شماره ۴، صص ۸۴-۱۰۲.
- فیض کاشانی، ملاحسن. (۱۴۱۵ق). تفسیر الصافی. تهران: انتشارات الصدر.
- قرآتی، محسن. (۱۳۸۳ش). تفسیر نور. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قرشی بنایی، علی‌اکبر (۱۴۱۲ق). قاموس قرآن. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- قرشی، سید علی‌اکبر. (۱۳۷۷ش). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت.
- کریمی حسینی، سیدعباس. (۱۳۸۲ش). تفسیر علین. قم: انتشارات اسوه.
- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مسعودی، محمد مهدی. (۱۳۹۲ش). «بررسی مفهومی و مصداقی اوتوا العلم در آیه ۴۹ سوره عنکبوت»، آموزه‌های قرآنی، شماره ۱۸، صص ۲۱-۴۵.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۹۷ش). تاریخ قرآن. تهران: پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴ش). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۵ش). شأن نزول آیات قرآن. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).